

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА НЕПІДКОНТРОЛЬНИХ УРЯДУ УКРАЇНИ ТЕРИТОРІЯХ

Відразу хочу сказати, що питання, яке іноді дискутується у соціальних мережах: чи маємо ми право проводити дослідження на непідконтрольних Уряду України територіях, чи, взагалі, доцільно проводити опитування на цих територіях, – для мене його не існує. Я впевнена: ми не тільки маємо право і повинні, а це і є певною мірою соціальна відповідальність соціологів на сьогоднішній день. Водночас як голова Комітету з професійної етики Соціологічної асоціації України хочу сказати, що є дуже багато запитань щодо того, як і якою мовою проводяться дослідження, як побудовані анкети, яка якість соціологічного інструментарію, як сформована вибірка сукупність, як вона реалізована, яким чином відбувається інтерпретація результатів і використання цих досліджень.

Для українських соціологів проблематика проведення досліджень в екстремальних умовах була актуалізована в 1986 р. внаслідок Чорнобильської катастрофи, коли постали питання складності соціально-психологічної атмосфери, сенситивності певної тематики, досяжності та репрезентативності цільових груп тощо. Масові прояви протестної поведінки під час подій 1989–1990, 2001, 2004–2005 та 2013–2014 років формували нові завдання перед емпіричною соціологією, впливали на пошук теоретичних узагальнень. Окупація території АР Крим і воєнне протистояння на Донбасі ускладнили (а частково й унеможливили) процес збору емпіричної інформації на окремих територіях України. Сьогодні вже зрозуміло, що припинення конфлікту на Сході України та повернення територій АР Крим не відбудеться швидко. І це означає потребу адаптації соціологічних досліджень до реалізації в конфліктних зонах, до ефективного використання арсеналу соціологічної науки в екстремальних умовах, у тому числі й збройного протистояння.

Як тільки розпочався конфлікт на Сході країни і в Україні виникли потік внутрішніх мігрантів, біженців і проблеми з ВПО, від самого початку цих процесів я як голова правління ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка” і мої колеги почали думати над методикою, методологією, техніками опитування саме важкодоступних категорій (ВПО). Проблема дослідження важкодоступних категорій вже багато років перебуває у межах мого наукового інтересу та порушується у моїх дослідженнях. ГО “УІСД ім. О. Яременка” розпочала проводити ініціативні дослідження серед ВПО з метою виявлення соціально-економічних проблем і формування доказової бази для розробки адекватної політики їх підтримки. Більше того, ми зберігали контакти з представниками нашої мережі на тих територіях, які сьогодні виявилися тимчасово окупованими. Міркуючи протягом усіх цих років над результатами, у тому числі практичними, над дискусіями, які розгортаються, сьогодні я хочу поділитися своїми міркуваннями. На мою думку, вивчення особливостей настроїв і громадської думки на цих територіях може базуватися на двох підходах.

Один підхід – це “дослідження важкодоступних груп”, у мене є публікації щодо результатів досліджень серед таких груп, досвід побудови вибірових сукупностей і проведення опитувань серед них, а також проблем досяжності.

Якщо узагальнити характеристики, за якими ідентифікують групи населення, які є важкодоступними або прихованими, то можна зазначити такі категорії: особи, які перебувають під соціальним тиском широкого кола оточення; ті, які живуть у конфесійних громадах; особи, які побоюються протистояння з правоохоронними органами; неписьменні; особи, які не зацікавлені, щоб їх можна було знайти або з ними контактувати; мігранти; новоприбулі жителі (неадаптовані до місцевих умов); ті, кого постійно досліджують (over-research people); особи, які живуть у фізично та географічно віддалених поселеннях; особи, які живуть у вразливих соціальних і економічних умовах. Серед критеріїв важкодоступних для дослідження груп є такі: територіальна віддаленість, ізольованість, дуже мала (незначна) представленість (пропорція), несформована ідентичність або “прихована” (не готові розкрити) ідентичність, уникнення контактів/закритість через соціальну вразливість, уникнення контактів/закритість через власні переконання, недосяжність/уникнення контактів/закритість внаслідок способу життя та типу зайнятості. Щодо вивчення важкодоступних груп, то переважно, щоб це дослідження було успішним і претендувало на репрезентативність, воно має передбачати застосування певних посередників або спеціальних методів пошуку й встановлення контактів, а також інструментів заохочення у тих випадках, коли це має значення. Таким чином, “важкодоступні” групи населення є терміном широкого змісту та використання. Важливо зауважити, що однорідність всередині різних груп не обов'язково існує. Переважно не всі представники важкодоступних груп є доступними через сервіси, існує проблема достатньої інформації щодо загальної чисельності, характеристик структури.

Саме тому стратегії дослідження важкодоступних груп населення формуються з огляду на поставлені мету, завдання, особливості цільових груп. Розуміння цих особливостей є важливим не тільки дослідниками, але й з точки зору незалежних джерел, комплексного розуміння, щоб ми могли виконати усі методологічні вимоги. Отже, коли ми плануємо дослідження, нам необхідно розуміти демографічні характеристики, культурні, соціально-економічні, структурно-адміністративні або територіальні умови досяжності. Ми маємо розуміти агентів довіри, обмеження та ризики. Безумовно, ми повинні думати про безпеку. При цьому безпека є багатозначною: це безпека і наших інтерв'юєрів, і респондентів, з точки зору того, що вони контактують з нашими інтерв'юєрами.

Інший підхід, інформацію про який я знайшла, коли ми вже почали аналізувати проблеми реалізації досліджень в умовах конфлікту на Сході України, стосується аналізу так званих “no-go-zone” – NGZ. Сьогодні цей термін вжито для позначення зони обмеженого доступу, зони недоступності, зони важкої доступності. Якщо подивитися на класичні підходи до важкодоступних груп, то цей підхід схожий з дослідженням таких категорій цільових груп, які є територіально ізольованими або віддаленими.

Переважно ці територіально віддалені групи становлять малу частку від загалу населення, тому у національних або регіональних вибіркових опитуваннях вони залишаються не охопленими.

У контексті територій ДНР та ЛНР сьогодні доцільно говорити про так звані “зони недоступності”, чи “зони обмеженої доступності”, які в літературі називаються NGZ або “no-go-zone”. Якщо пошукати відповідну інформацію щодо цих NGZ в інтернеті, то знайдемо дуже багато рисунків, побачимо, що сьогодні ця проблема порушується у багатьох країнах Європи. Вперше цей термін запропонував у 2006 р. Д. Пайпс¹. В одній з останніх публікацій 2018 р.² він розмірковує щодо таких зон в Європі. Визначення цього феномену можна знайти в англійських словниках. Що сьогодні визначають цим терміном? Називають ті зони (території), в які вхід є небезпечним або він взагалі неможливий, або заборонений; території, де проживають люди “ворожої спільноти”; території, над якими втрачено державний контроль, мається на увазі контроль органів влади (чиновників, поліції, закону, соціальних служб та інших соціальних інститутів); території, де спостерігається панування фундаментальних норм і цінностей, які є неприйнятними для держави. Саме такий підхід запропоновано в одній з останніх публікацій на цю тему в журналі “Свободная мысль”³.

Отже, якщо погодитися з тим, що тимчасово непідконтрольні Уряду України території (ОРДЛО) можна охарактеризувати як зона особистої небезпеки; території, які функціонують як мікродержави; такі, де влада не має повноти контролю (обмежена дія); “паралельна реальність”, то логічним є підхід до їх вивчення як до “зон обмеженої доступності” або “no-go-zone”, що вимагатиме відповідей на низку методологічних запитань. На цих територіях і в АР Крим, яку сьогодні ми називаємо тимчасово окупованою територією, нам важко проводити дослідження, оскільки їх жителі не завжди зацікавлені у контактах, проведенні дослідження; на ці території важко потрапити. Сьогодні обмеження є також проведення опитувань у населених пунктах підконтрольної території Донецької та Луганської областей, які наближені до зони розмежування. ГО “УІСД ім. О. Яременка” має певний досвід досліджень в цій зоні. Зокрема, це опитування з метою визначення індексу соціальної згуртованості та примирення, яке реалізується ПРООН та за підтримки опитування серед школярів з боку ЮНІСЕФ. Методика передбачає опитування у закладах освіти, які знаходяться у зонах до 5-кілометрової межі та від 5- до 15-кілометрової межі. Цього року ми стикнулися з проблемами, коли інтерв'юери не готові туди поїхати через власну небезпеку; коли, незважаючи на дозвіл Міністерства освіти, заклади освіти не готові впустити до себе людей, які не є особами з внутрішнього колективу. Отже,

¹ Pipes D. The 751 no-go-zone of France. 2006.

² Pipes D. Muslim “No-go-Zones” in Europe? 2018.

³ Русаков В.М., Русакова О.Ф. No-Go-Zone и проблемы суверенитета западноевропейских государств. *Свободная мысль*. 2019. № 5. URL: <http://svom.info/entry/973-no-go-zone-i-problemy-suvereniteta-zapadnoevropejs/>

навіть ці наближені до межі розмежування території можна віднести до зон особистої небезпеки. Це зони, в яких функціонують певні правила, норми, а офіційна влада не завжди має повноту контролю, у неї обмежена дія, де дійсно існує паралельна реальність, яку досить важко відслідковувати нам, дослідникам, навіть підготувавшись та врахувавши, на нашу думку, всі можливі перепони для проведення адекватного дослідження.

У листі, надісланому як запрошення до дискусії сьогодення, ми зазначили низку методологічних питань: роль і завдання емпіричних вимірів, особливості функцій емпіричного дослідження (пізнавальної, методологічної, практичної, інформаційної, управлінської), чи є тематика досліджень обмеженою, проблемність теоретичних узагальнень, етичні аспекти професійної діяльності соціологів в умовах конфлікту, комунікації соціологів по різні сторони розмежування зони конфлікту, чи можлива репрезентативна вибірка, проблеми досяжності окремих соціальних груп, рівень співпраці респондентів, ризики та безпека інтерв'юєрів, можливості та методи контролю якості збору емпіричних даних (польового етапу), рекомендації щодо удосконалення методологічного й правового забезпечення соціологічних досліджень в умовах війни та воєнного (збройного) конфлікту, вплив соціального контексту, відмінності в дефініціях і сенсах явищ та процесів, які відбуваються, особливості інструментарію, оцінка надійності емпіричних даних, обмеження отриманих результатів, особливості інтерпретації результатів, як мінімізувати ідеологічну та політичну заангажованість інтерпретацій, складність виявлення та оцінки латентних факторів. І цей перелік є неповним.

Щодо окремих із них хочу висловити свою позицію, як один із ініціаторів проведення цього круглого столу. Ольга Дмитрівна у своєму вступному слові використала слово “виживають”, говорячи про тимчасово окуповані території. Я з цим хочу не погодитися. Вони там живуть. Це їх реальність, їх життя. Ми маємо сприймати їх такими, якими вони є, у наших дослідженнях поділяти певним чином їхню точку зору для того, щоб ми розмовляли мовою, зрозумілою респонденту, про що прописано практично у всіх соціологічних підручниках. Тому я вже сказала про важливість визначати мету та завдання емпіричних вимірів, перш ніж готувати дослідницький інструментарій (анкету) та розпочинати збір емпіричних даних.

З моєї точки зору, ми маємо вивчати ситуацію на непідконтрольних територіях для того, щоб розуміти ситуацію: на які аспекти можна впливати та яким чином, а на які не можна. І робити це з позиції соціальної відповідальності. У сучасних умовах є певна практична орієнтація у таких дослідженнях, а не лише науковий інтерес.

Є ще один важливий аспект. Будь-яке емпіричне дослідження серед інших має інформаційну функцію. На мою думку цей особливий елемент заслуговує на окрему увагу, оскільки кожна наша анкета виконує цю інформаційну функцію.

Чи є тематика таких досліджень на непідконтрольних територіях обмеженою? Відповідаю на це запитання, оскільки вже є випадки, коли соціологам нарікають про “неправильні” запитання або такі, що “не можна ставити”. З моєї точки зору,

обмеження полягає лише в межах етики, професійної етики соціолога. Етичні міркування мають відповісти нам: де ми маємо провести червону лінію, де саме ми маємо поставити маркер нашого обмеження? Не багато літератури щодо етичних аспектів професійної діяльності соціологів в умовах конфлікту, але є досвід наших колег інших країн, де відбувалися воєнні конфлікти. На жаль, у нашому соціологічному українському співтоваристві вони не дуже відомі та не повною мірою вивчені. Тому, можливо, Соціологічній асоціації України доцільно подумати про збірник публікацій, який показав би не тільки наш досвід, але й більш широко висвітлив досвід інших країн.

Знову ж таки, є питання комунікації соціологів по різні боки конфлікту. Я не буду називати прізвища, але я зберігаю контакти з окремими соціологами. Я знаю, що не всі соціологи підтримують мою точку зору про те, що можна й необхідно проводити соціологічні дослідження на непідконтрольних територіях, обґрунтовуючи це тим, що під впливом побоювань за своє особисте життя, інших норм дуже складно розраховувати на відверті та чесні відповіді респондентів. Проте у мене виникає запитання: а чи завжди ми розраховуємо на чесні відповіді респондентів у межах підконтрольних Уряду України територій? Водночас ми вчимося з цим працювати, ставимо контрольні запитання, застосовуємо різні підходи, намагаємося аналізувати ситуацію. Тому проблематичний рівень “чесності” відповідей респондентів для мене не є аргументом.

Важливим є методологічне запитання: чи можлива репрезентативна вибірка на непідконтрольних територіях? Це продовження постійної широкої дискусії щодо репрезентативності в умовах вад статистики в країні в цілому (зокрема, відкладання перепису в країні) та проблемності досяжності окремих соціальних груп. Ситуація на непідконтрольних Уряду України територіях дуже схожа на ситуацію на підконтрольних територіях. Рівень співпраці респондентів як методологічний бар’єр забезпечення репрезентативності є критично низьким і на підконтрольних Уряду України територіях. Тому я вважаю, що це не чинники відмови від проведення опитувань. Хочу сказати, що наше останнє дослідження на непідконтрольних Уряду України територіях показало приблизно такий самий рівень досяжності, як і на підконтрольних територіях. Чоловіки меншою мірою готові до співпраці, ніж жінки, як на підконтрольних, так і на непідконтрольних Уряду України територіях.

Важливим є питання щодо правового забезпечення соціологічних досліджень в умовах війни та воєнного конфлікту. І це питання заслуговує на обговорення, можливо, і на правління Соціологічної асоціації України.

Дуже важливо усвідомлювати вплив соціального контексту та відмінності (для жителів підконтрольних і непідконтрольних Уряду України територій) у тих сенсах, явищах, процесах, які відбуваються. Тому питання мови респондентів і анкет є дуже гострим. Я наведу приклад: у нас були схожі за змістом анкети на підконтрольних і непідконтрольних Уряду України територіях. Проте, якщо на підконтрольних Уряду України територіях використано “так звані ЛНР/ДНР”, то на непідконтрольних тери-

торіях словосполучення “так звані” не використовується. Для них це реальне життя, вони – не “так звані”, вони так живуть і для них це конкретна ситуація. Це самий простий приклад, але є значно складні та приховані відмінності у сприйнятті навіть нейтральних висловів і словосполучень. На мою думку, хто мав справи з кроснаціональними дослідницькими проєктами, коли переклад має відбуватись із збереженням змісту та сенсу, добре розуміють складність забезпечення однозначного сприйняття запитання по різні сторони лінії конфлікту.

Щодо інтерпретації результатів. Безперечно, дуже важливо мінімізувати ідеологічну та політичну заангажованість інтерпретацій. Я хочу показати реальний плакат про безоплатні освіти та проживання, запрошення до освітнього закладу “заради майбутнього”. Тут можна побачити риторичку. Це ще один момент – збір такої інформації, яку ми називаємо парадані, які нам дозволяють краще зрозуміти відповіді, які ми отримуємо. Знову ж, реальність ЛНР, ми бачимо, що рубль і гривня однаковою мірою конвертуються у долар, євро, однаковою мірою є використаними. Вулиця Леніна – не примара, не декомунізація, це реальне життя, яке сприймається, як певна норма, тому необхідно зрозуміти сенс, з якими питаннями ми звертаємось і що ми отримуємо у відповідь.

Для мене стратегія дослідження на непідконтрольних територіях – це трикомпонентна структура: якісний етап – кількісний етап – якісний етап. Отже, обов’язковим є етап якісного компонента, який є підготовчим, перш ніж ми готові до кількісного опитування. Це важливо, оскільки ми маємо обмежену інформацію і ситуація швидко змінюється. Доцільним є збір під час кількісного опитування, параданих, які нам дозволяють зрозуміти сенс і контекст соціальної ситуації. Наступним є етап якісного дослідження, який допомагає адекватній інтерпретації результатів та виробленню висновків.

На мою думку, в інтерпретації важливим сьогодні є неупередженість, врахування соціального контексту, обмежень, про які варто чесно говорити, доцільним є залучення медіаторів для інтерпретації та експертів.

І жодним чином з точки зору позиції соціальної відповідальності не шукати сенсацій!

До речі, сьогодні ми згадували публікацію у “Дзеркалі тижня”, з моєї точки зору, її вада – це некоректна, іноді упереджена інтерпретація результатів (як дані були подані, наскільки деталізовані, на що були зроблені акценти) та пошук певних сенсацій.

Щодо стратегії оприлюднення результатів досліджень на непідконтрольних Уряду України територіях, то необхідно чесно інформувати про обмеження дослідження та межі поширення результатів. Слід доносити до суспільства, що не завжди потрібні репрезентативні, зі статистичними похибками до 2% дослідження. Проте важливо розуміти ситуацію. І це різні речі.

З огляду на оприлюднення результатів, з позиції соціальної відповідальності, важливо не збурювати, для того, щоб не нашкодити.

І хочу повторити, для мене відсутні запитання: маємо право – чи не маємо; варто проводити чи не проводити? Маємо. Повинні. Якщо в цьому потрібно переконувати СБУ, інші силові структури, – думаю, що саме соціологічна спільнота може це робити. Дякую за увагу.

Балакірева О.М.,
канд. соціол. наук,
завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій
ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”,
голова правління
ГО “Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка”,
голова правління
ГО “Центр “Соціальний моніторинг”,
вул. Панаса Мирного, 26, Київ, 01011, Україна,
email: bon.smc@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0790-7142>,
Scopus Author ID: 23090251200,
Web of Science ResearcherID: C-2861-2016

Balakireva O.M.,
PhD. (Sociology),
head of department for monitoring-based research of social and economic transformations,
SO “Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine”,
head of the board,
NGO “Ukrainian Institute for Social Research after Olexander Yaremenko”,
head of the board,
NGO “Social Monitoring Center”,
26, Panasa Myrnoho Str., Kyiv, 01011, Ukraine,
email: bon.smc@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0790-7142>,
Scopus Author ID: 23090251200,
Web of Science ResearcherID: C-2861-2016